

A Ruszwurm-cukrászda XIX. századi üzleti könyve és annak várostörténeti vonatkozásai

A XVIII. század közepén a budai Várnegyed életének súlypontja a mai Dísz térről¹ áttevődött a Boldogasszony templom előtt kialakult térre, a mai Szentháromság térre és annak környékére. E környéken találta meg a budai polgár a városházát, a templomot, a patikát, a piacot, a mézszárszékeket.² A Hauptplatz széles utcarészének megfelelő mai Tárnok utcában,³ amely délről csatlakozik a Szentháromság térhez, különböző iparosok és kereskedők működtek. E környéken tekintélyes városi polgárok és országos előkelőségek is laktak.

A Várnegyednek ez a része forgalmánál, mozgalmasságánál fogva a XIX. században is, de még a XX. században is fenntartotta központi jellegét. E környéken nyíltak meg a boltok, itt alakult ki a Várnegyednek — más budai városrészekéhez viszonyítva ugyan kisebb jelentőségű — kereskedelmi élete.

Már a XVIII. században Budára érkezett cukrászok is ezen a mozgalmas, forgalmas várnegyedi környéken folytatták tevékenységüket, nyitották meg boltjaikat.⁴

Az első budai cukrász, akiről kétséget kizáróan lehetett megállapítani, hogy iparüzési helye e környéken volt, az augsburgi születésű Gally Ferenc József, aki a polgárjognak 1742-ben történt elnyerésétől kezdve 1748-ig a Szentháromság tér déli oldalán, a mai park helyén, a korábbi Szentháromság tér 2. sz. telken állott házban üzte akkor még luxusiparnak⁵ számító foglalkozását.⁶

Az 1755-ben polgárjogot nyert, alsó-ausztriai, staaзи születésű Lessner János előbb a Tárnok utca 10. sz. házban működött, 1760-tól⁷ kezdve pedig 1775. július 9-én bekövetkezett haláláig⁸ a Szentháromság tér déli oldala mellett húzódó mai park helyén, a Tárnok utca 17. számnak megfelelő telken állott házban volt cukrászműhelye.⁹

A mai Tárnok utca 26. sz. ház helyén állott házban üzte iparát 1784-től¹⁰ a Pestről átköltözött¹¹ Zitterbarth József cukrász. 1789. október 8-i halála¹² után műhelye átkerült a Szentháromság térrel közvetlenül szomszédos Országház utca 2. sz. házba.¹³

1793-tól 1811-ig a mai Tárnok utca 16. sz. házban üzte cukrásziparát Schwartz Antal.¹⁴

Vele ferdén átellenben, a Dísz tér 6. sz. telken állott házban telepedett meg 1787-ben¹⁵ a svájci származású Hunger Miklós cukrász, aki üzlethelyének 1795. évi megváltoztatásakor is megmaradt e környéken,

mert ettől kezdve a mai Dísz tér 4—5. sz. házban űzte iparát.¹⁶ Az üzletét és felszerelését megvásárló Troll Péter pesti cukrász¹⁷ is megmaradt elődje helyén,¹⁸ hasonlóképpen az 1817-ben őt felváltó, a svájci Fetta-ból származó Parzeller Péter is, aki a szabadságharc végéig működött.¹⁹

Parzeller Péter üzletnyitása után, a XIX. század első felében a vári cukrászok működési helye megint eltolódott a Szentháromság tér felé.

1827-ben a mai Szentháromság utca 7. sz. házban kezdi meg működését Svabl Ferenc cukrász.²⁰ Az ezt követően nyílt másikkal a vári cukrászdát az édességek kedvelői ugyancsak a Szentháromság téri központ közelében találták meg: a mai Tárnok utca 11—13 sz. házban volt 1841-től 1846-ig Bell János, 1846 és 1850 között pedig Eckhardt Eduard cukrász boltja.²¹

Spieszlehner Ferenc cukrász az 1851-ben nyert iparjogositvány²² alapján 1859-től 1865-ig a Tárnok utca 22—24. sz. alatt²³ — közben egy évig a Tárnok utca 26. sz. alatt²⁴ — működött.²⁵ A század végén a Tárnok utca 26. sz. alatt találjuk.²⁶ Halála után özvegye az Országház utca 2. sz. házban folytatta az ipart.²⁷

A felsorolt cukrászok emlékét ma már csak a levéltári és könyvtári források őrzik. A Svabl Ferenc által alapított üzlet azonban fennmaradt egészen a legújabb időkig. Svabl Ferenc 1830. július 20-i halála²⁸ után, az özvegyét 1831. szeptember 15-én feleségül vevő²⁹ Richter Leonhard cukrász vezeti a budai városi tanácstól nyert iparjoga alapján a Szentháromság utca 7. sz. alatti üzletet.

Az ő működése idején készítette egy Krautscherer³⁰ vagy Krautsiedler³¹ nevű asztalos az üzlet politúrozott cseresznyefából való mahagóni berakásos berendezését, amely a budai vár 1849. évi és 1944—45. évi ostromát egyaránt átvészelve, s ezek pusztításától megmenekülve megkapóan sugározza a biedermeier kor hangulatát, azét a korét, amelyben az édességek élvezete a legjellemzőbb örömek közé tartozott.

Richter Leonhard 1846. január 20-i halála³² után özvegye folytatta az ipart, s ekkor Müller Antal vezette az üzletet. Attól kezdve pedig, hogy özvegy Richternének iparjogáról történt lemondása folytán Müller Antal a budai városi tanácstól 1847. május 5-én cukrásziparjogot kap,³³ sajátjaként vezeti az üzletet.

Müller Antal 1867-ben halt meg.³⁴ Ekkor az ő felesége folytatja az ipart özvegyi jogon, mígnem Ruszwurm Vilmos, aki özv. Müllernénél volt segéd, 1884. február 20-án iparjogot kap,³⁵ s átveszi az üzletet, amely örökléssel kapta a *Ruszwurm-cukrászda* nevet. Az üzlet e néven foglalta el helyét a budapesti várostörténetben, s e néven maradt ismerős a közönség körében Ruszwurm Vilmos 1936. október 3-i halála³⁶ után is.

Ennek a közel 130 éve úgyszólván változatlanul ugyanazzal a berendezéssel fenntartott üzletnek 1960. évi felújítása alkalmával végzett építkezési munkálatok során, a berendezés bontásakor előkerült egy üzleti könyv, amely megérdemli, hogy felfigyeljünk rá. Értékét az adja, hogy a budai Várhegy régi kereskedelmi környékén, azonos helyiségben több, mint 130 évig űzött azonos ipari tevékenység egy szakaszának üzleteseiményeit foglalja magába. Mint ilyen, a legrégebb ismert budapesti

cukrázipari üzleti könyv, amely tartalmánál fogva az ipartörténetnek és budapesti várostörténetnek egyaránt becses forrása.

A barnás, félvázonba kötött 41×27 cm nagyságú, kopott, sérült üzleti könyv német nyelven, ceruzairással tartalmazza az 1883. december 23-tól 1884. március 19-ig, 1885. február 3-tól május 26-ig és 1890. október 2-től december 31-ig terjedő időre felvett megrendeléseket. A közbeeső időre vonatkozó lapok sajnos hiányzanak. Az egyes megrendelésekre vonatkozó bejegyzések a megrendelő nevét, a megrendelt árut, annak mennyiségét és fajtáját, az elkészítés határidejét (év, hónap, nap, óra), a fizetendő ellenérték összegét, a fizetés megtörténetére vonatkozó megjegyzést tartalmazzák. A bejegyzések egy részénél a megrendelő lakcíme is, valamint különleges kikötések találhatók. A megrendelések ceruzával történt áthúzása nyilván az árunak a megrendelő által történt átvételét, illetve a szállítást megtörténtét jelzi.

Az 1884. évet tekinti a cukrázipar története annak az évnek, amelyben a magyarországi cukráziparban minőségi fellendülést eredményező változás állott be.³⁷ A rendelési könyvünk által felölelt időszak első, kisebb része még az előző fejlődési szakasz végére, másik, nagyobb része az új szakasz kezdeti éveire esik.

Igaz, hogy ebből az üzleti könyvből sem a termelés módjára és menetére, sem a termékek technológiai összetételére, sem a kivitelezés művészi formáira nézve közvetlen ismereteket nyújtó adatokat nem kapunk. Úgyiszlóvan egyedüli forrásként szolgál azonban arra nézve, hogy megtudjuk: ennek az élelmezési iparágnak termékeit a XIX. század utolsó harmadának közepén fővárosunk mely társadalmi rétegéhez tartozók fogyasztották, e vári cukrászüzlet árucikkeit megrendelők Budapest mely részének lakói voltak, milyen alkalmakkor rendeltek előre cukrásztermékeket, melyek voltak ezek, mi volt az áruk? A könyv rendeltetésénél fogva természetesen nem kapunk kimerítő választ a fenti kérdések mindegyikére, mert hiszen nem tartalmaz olyan adatokat, amelyek a nem megrendelés alapján vásárlók fogyasztásából lennének megállapíthatók.

A megrendelők társadalmi rétegződését egyrészt a könyvben szereplő neveknek és lakcímeknek a korabeli Budapesti Cím- és Lakjegyzékek adataival történő egybevetése útján, az utóbbiból kitűnő foglalkozási adatok alapulvételével, másrészt — ismertebb személyek, családok tekintetében — csak a rendelési könyvben szereplő nevek alapulvételével lehetett megállapítani.

E módszer alkalmazásával arra a megállapításra jutottunk, hogy a XIX. század 80-as éveinek végén cukrászati termékeket előzetes megrendelés alapján leginkább főnemesi személyek fogyasztottak. Van köztük olyan (Zichy, Majláth, Natorp, Podmaniczky), aki igen gyakran, néha hetenként kétszer is szerepel megrendelőként. Ez arra a tényre enged következtetni, hogy a XIX. század végére a főnemesi háztartások cukrászati termékek iránti szükségletét már nem állandó alkalmazásban álló, s a terméket háznál előállító cukrászok tevékenysége útján elégítették ki, mint ahogy erre még a XIX. század eleji Budán és Pesten élő

főnemesi családok tekintetében nem egy adatunk van, hanem az édességeket éppenúgy a kisiparos cukrásznál szerezték már be, mint ahogy ezt az átlag jövedelmű polgárok már a XIX. század elején tették.

A megrendelők másik nagy csoportját állami, főképp minisztériumi tisztviselők, tanárok, katonatisztek, mérnökök teszik ki. Idesorolhatjuk a megrendelőként szereplő egyetemi tanárt, kerületi előljárót, államvasúti tisztviselőket, levéltári tisztviselőt.

Minden bizonyossággal az iparosréteghez tartozó megrendelőt csak igen kis számban találunk. Előfordult az is, hogy budai gazdálkodó, szőlőbirtokos is felkereste rendelésével a vári cukrászdát. Azok mögött a többnyire német hangzású nevek mögött, amelyek a Cím- és Lakjegyzékben nem szerepelnek, a rendelési könyvben olvasható lakcímekre tekintettel vízvárosi és krisztinavárosi kispolgárokat sejtünk.

A megrendelők lakóhelye főképp a Várnegyed, és a Vízvárosnak, Krisztinavárosnak a Várhegy oldalán és lábánál húzódó részei. Találunk néhány vidéki, különösen falusi, pusztai helyről származó megrendelést is, amelyet postai úton elégítettek ki. Habár a budapesti cukrászok túlnyomó többsége a pesti oldalon működött, a budai vári cukrásztól pesti lakosok is rendeltek árut. Ezek száma azonban kicsi.

A legtöbb megrendelés karácsony, újév és farsang idejéből való. Érdekes, hogy a húsvéti ünnepekkel kapcsolatban kevesebb. Rendelési könyvünk bizonyoságul szolgál arra, hogy a ma is szokásos ünnepi diós-mákos patkónak cukrásztól való beszerzése már a múlt században is szokásos volt. Akadt olyan fogyasztó, aki egymást követő napokra adott le megrendelést. Farsangi időnyben — nyilván a társasági összejövetelek alkalmára — tortákat, fánkokat, fagylaltot, különböző krémeket, bonbonokat, de nem egy esetben a mai elnevezés szerinti hidegkonyhai készítményeket is cukrásznál szerzett be fővárosunk lakosságának egy része.

Egyes bejegyzésekből meg lehet állapítani, hogy mely családoknál bonyolódott le a vendégeskedéssel egybekötött társasági élet, s hogy egy-egy házi összejövetel alkalmával mekkora vendégsereg volt hivatalos. Bizonyos árucikkeknél ugyanis a szállítandó mennyiséget azzal a megjelöléssel jegyezték be, hogy hány személyre kell biztosítani az ellátást. Ezekből az adatokból kitűnően 20—25 személyes társasági összejövetelek is voltak egyes házaknál. Russwurm cukrász e házi vendégségeihez asztali edényeket, poharakat, evőeszközt is kölcsönzött.

Gyakoriak a különböző családi ünnepek, különösen esküvők, évfordulók alkalmával eszközölt rendelések. Fővárosunk lakossága körében már akkor is elterjedt szokás volt, hogy a születés-, névnapi és hasonló családi ünnepek alkalmával jó kívánságokat kifejező, köszöntő feliratokkal díszített torták kerültek az asztalra. A feliratok szövege — mint a könyvből kitűnik — gyakran német nyelvről.

Üzleti könyvünk adatokat szolgáltat arra nézve is, hogy melyek voltak azok az árucikkek, amelyeknek beszerzési forrása — a maitól általában eltérően — még a cukrász boltja volt. Ezek: különböző szörpök, édes és égetett szeszes italok, néha még déli gyümölcs is, de különösen a

gyümölcsbefőtt, amelyet akkoriban még nem annyira a háziasszony, hanem inkább a cukrász készített, amint erről Váli Mari emlékirataiból is értesülünk.³⁸

A fentiekben a szóban forgó üzleti könyvből meríthető várostörténeti vonatkozású adatok ismertetésén felül csak a főváros lakosságának fogyasztása szempontjából tettünk említést a budai vár múlt századi kedvelt cukrászüzletének egyes árucikkeiről, termékeiről. Nem vizsgáltuk azonban az üzleti könyvnek a cukrászipar szakmai történetét illető forrásértékét, pedig az az ilyen vonatkozású adatoknak is gazdag tárháza.

A budai vár kereskedelmi központja évszázados üzletének múltjával és ezen keresztül fővárosunk történetével összefüggő, többretű adatokat tartalmazó, forrásértékű írásos emlék a Fővárosi Levéltár őrizetében került, s közel háromnegyedszázados lappangás után most már rendelkezésre áll a kutatásnak. Ezzel kiszélesedik a cukrásziparral és várostörténeti vonatkozásaival kapcsolatos téves ismeretek és általánosítások eloszlatásának lehetősége.

J E G Y Z E T E K

Rövidítések

B. lt.	= Buda sz. kir. főváros levéltára a Fővárosi Levéltár őrizetében
B. főpléb.	= Budavári főplébánia
C. C.	= Contributions Conscriptio
Hsz.	= Házzám
L. C.	= Liber Copulatorum
L. D.	= Liber Defunctorum
P. lt.	= Pest sz. kir. város levéltára a Fővárosi Levéltár őrizetében
Rep.	= Steuer Amts Repartitionsbuch
Tjk.	= Tanácsülési jegyzőkönyv

¹ A XVIII. század elején „Hauptplatz”, 1728-tól „paradi oder Haupt plaz”, 1797-től kezdve „Parade platz.” — *Vass K.*, Buda német utcanevei. A Vár és Újlak utcanevei 1696—1872. Bp. 1929, 42.

² Innen a mai Szentháromság utca e részének korábbi elnevezése: Bey denen Fleischbänckhen. *Vass i. m.* 47.

³ Uo. 42.

⁴ Az iparüzés helyét az 1737—1783-as évek tekintetében a hadiadó (portio) szétosztására a budai városi adóhivatal által évenként készített összeírások (Portions Anschlag) és az adóhivatal évenként felfektetett hadiadókiivetési könyvei (Steuer-Amts Repartitionsbuch) alapján, az 1784—1848-as évek tekintetében pedig a városi adóhivatal évenkénti hadiadóösszeírásai (Contributions Conscriptio) alapján állapítottuk meg. E forrásokban az adófizetők, s így az iparuk után adófizetésre kötelezett cukrászok is házzámonként szerepelnek. Más forrásokból származó adatokkal történt egybevetés alapján azt állapítottuk meg, hogy a cukrászok működési helye, boltja abban a házban volt, amelynek száma alatt őket az említett adókönyvekbe felvették. — A vári házak számai 1737 után, amikortól kezdve készült hadiadókiivetési könyveket a Fővárosi Levéltár őriz, általában 1771-ben, 1786, 1794, 1804, 1814, 1844 és 1854-ben változtak. Az utolsó szám az utcai számozásig nem változott. Az utcai számok változását, s így a mai utcai számmal való azonosítást is a volt Fővárosi Mérnöki Hivatal által szerkesztett és 1882-ben kiadott Budapest Főváros dunajobbparti részének beltelkein

létező helyrajzi s az új és régi házszámok mutatókönyve c., a volt Székesfővárosi Mérnöki Hivatal által összeállított és 1903-ban kiadott A budai helyrajzi számok összehasonlító jegyzéke c. könyvek, valamint az 1921-ben szerkesztett telekkönyvi betétek adatai alapján végeztük el. — A cukrázók működési helyének a mai utcai házszámozás szerinti megjelöléséhez fűzött jegyzetben a forrás megjelölése után azokat a házszámokat adjuk meg, amelyek alatt a cukrász a forrásban megtalálható, és amely számokat a ház a cukrász ottani működése idején viselt.

⁵ Vö. *W. Sombart*, *Luxus und Kapitalismus*. München—Leipzig 1913, 130 kk.

⁶ B. lt. Rep. 1743—1748. — Hsz.: 235.

⁷ Uo. Rep. 1757—1759. — Hsz.: 93.

⁸ B. főpléb. L. D. 1760—1799.

⁹ B. lt. Rep. 1760—1775 és B. lt. Portions Anschlag 1765, 1766. — Hsz.: 237; 1771-ben: 166.

¹⁰ B. lt. C. C. 1785/86—1780/89. — Hsz.: 68; 1785-ben: 91.

¹¹ P. lt. Rel. a. m. 495.

¹² B. főpléb. L. D. 1760—1799.

¹³ B. lt. C. C. 1790/91—1793/94. — Hsz.: 95; 1794-ben: 94.

¹⁴ Uo. C. C. 1793/94—1810/11 és B. lt. Protocollum Quarteriorum diaetaliu. 1805. — Hsz.: 86; 1804-ben: 89.

¹⁵ Hsz.: 208; 1794-ben: 207.

¹⁶ B. lt. C. C. 1786/87—1811/12. — Hsz.: 208; 1804-ben: 209.

¹⁷ Uo. Tjk. 1812. 2079. 1. — 3387.

¹⁸ Uo. C. C. 1812/13—1816/17. — Hsz.: 209; 1814-ben: 209.

¹⁹ Uo. Corr. Mag. 1487/1849. C. C. 1817/18/1849. — Hsz.: 209; 1824-ben: 211; 1844-ben: 208.

²⁰ Uo. Conscriptio Regnicolaris. 1827/28. Arx. — Hsz.: 72.

²¹ Uo. C. C. 1841—1848; Corr. Mag. 1681/1852. — Hsz.: 203—204; 1844: 200—201.

²² Uo. Corr. Mag. 2170/1852.

²³ Hsz.: 84.

²⁴ Hsz.: 85.

²⁵ Lloyd Kalender 1859—1865.

²⁶ Budapesti Czim- és Lakjegyzék. Bp. 1882, és Ua. Bp. 1888.

²⁷ Ua. Bp. 1894.

²⁸ B. főpléb. L. D. 1830—1851.

²⁹ Uo. L. C. 1823—1851.

³⁰ *Nádai P.*, A százéves Ruszwurm cukrászda. A Műgyűjtő (1927)2.

³¹ *Hazai J.*, Híres pesti cukrázók. Édesipari szakkönyvtár. Ruszwurm ház — Gyümölcskonzerválás c. füzet.

³² B. főpléb. L. D. 1830—1851.

³³ B. lt. Tjk. 1847. — 3133.

³⁴ B. főpléb. L. D.

³⁵ Fővárosi Levéltár. Budapesti Cukrázók és Mézeskalácsosok Ipartestülete. Törzskönyv I. — 19.

³⁶ Bp. I. Anyakönyvi kerület Halotti anyakönyve. 1527/1936.

³⁷ Vö.: *Rózsa M.*, A budapesti cukrászipar fejlődése. Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. köt. Bp. 1959, 183.

³⁸ *Váli M.*, Emlékeim Jókai Mórról. Bp. 1955, 203.

M. Rózsa

DAS GESCHÄFTSBUCH DER ZUCKERBÄCKEREI RUSZWURM AUS
DEM 19. JAHRHUNDERT UND SEINE STADTGESCHICHTLICHEN
BEZIEHUNGEN

In der Zeit vom Ende der Türkenherrschaft bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts, hatte sich das Zentrum der mittelalterlichen Stadt Ofen allmählich auf den Platz, der sich vor der Kirche der Allerseligsten Jungfrau ausgebildet hatte und in deren nächste Umgebung verschoben. Dieser Stadtteil blieb auch späterhin, namentlich im Laufe des 19. Jahrhunderts, das belebteste und verkehrsreichste Gebiet des Festungsviertels.

Die Zuckerbäcker, die nach der Vertreibung der Türken sich in Ofen angesiedelt hatten, trieben bereits seit der Mitte des 18. Jahrhunderts ihr Gewerbe in dieser Gegend und besaßen hier ihre Läden. Die topographische Verteilung der Zuckerbäcker in der Festung von Ofen im 18. und 19. Jahrhundert ist in dem Aufsatz zu finden.

Als man im Jahre 1960 eine Renovierung der allbekanntesten Ruszwurm-Zuckerbäckerei, einer im erwähnten Stadtgebiet (Szentháromság-Gasse Nr. 7) im Jahre 1827 gegründeten und auch heute noch bestehenden Zuckerbäckerei vornahm, kam bei der durch die Bauarbeiten bedingten Räumung der Einrichtung ein aus dem 19. Jahrhundert stammendes Geschäftsbuch zum Vorschein. Die in deutscher Sprache mit Bleistift geschriebenen Eintragungen beziehen sich auf die Bestellungen der einstmaligen Konsumenten der Zuckerbäckerei für den Zeitabschnitt vom 23. Dezember 1883 bis zum 31. Dezember 1890.

Aus den als Quelle wertvollen Daten des Geschäftsbuches ergibt sich, daß in der ungarischen Hauptstadt am Ausgang des vorigen Jahrhunderts die Zuckerbäckerwaren vorwiegend von Angehörigen des hohen Adels, staatlichen und anderen Beamten, Professoren, Offizieren, bemittelteren Landwirten und Kleingewerbetreibenden konsumiert wurden. Neben den in Ofen, zum größten Teil im Festungsviertel wohnenden Bestellern, finden wir auch einige Käufer aus Pest und aus der Provinz. Die Eintragungen im Geschäftsbuch deuten darauf, daß die Einwohnerschaft der Hauptstadt vorwiegend an den Weihnachtsfeiertagen, sowie an Familienfesten und gelegentlich gesellschaftlicher Zusammenkünfte die verschiedenen Sorten des in reicher Auswahl zur Verfügung stehenden Zuckergebäcks verzehrte.

Die vom Hauptstädtischen Archiv in Verwahrung genommene schriftliche Quelle verdient nicht allein aus stadtgeschichtlichen Gründen Beachtung: sie ist eine wahre Fundgrube für die Fachgeschichte des Zuckerbäckergewerbes. Ihre Entdeckung ermöglicht in einem dem bisherigen ungleich größeren Maß weiteren Daten über den Werdegang des Zuckerbäckergewerbes in Budapest und seinen stadtgeschichtlichen Beziehungen auf die Spur zu kommen.

Adatok a katolikus egyház társadalomszervező tevékenységéhez Budapesten (1919–1944)

A római katolikus egyház évezredes gazdasági és szellemi hatalma a XVIII. század végén véglegesen meginogni látszott: úgy tűnt, hogy a polgárság forradalmi, a feudális gazdasági rendszer és társadalom felbomlása, az új, kapitalista társadalom kiépülése s ennek ideológiai megnyilvánulásai, a liberális, majd radikális eszmék terjedése alapjaiban támadta meg a hatalmas birtokokkal rendelkező, szigorú hierarchiára épülő, vasfegyelemmel kormányzott egyházat. A válság bekövetkezett ugyan, de nem mélyült el, mert az egyház, hosszú évszázadok tapasztalataitól vezéreltetve alkalmazkodott a változott viszonyokhoz: az új kizsákmányoló osztály, a burzsoázia hatalmának egyik támaszává vált.

1848, a párizsi júniusi munkásfelkelés, különösen azonban 1871 után, mind nyilvánvalóbbá vált, hogy egy új osztály, a proletáriátus lépett a történelem színpadára, az az osztály, amelyik minden kizsákmányolást — tehát a kapitalista kizsákmányolást is — megszüntetve megvalósítja a szocialista társadalmat. A párizsi Kommün, az Internacionáléban tömörülő milliós munkáspártok kialakulása jelezte, hogy minden kizsákmányolásra épülő társadalmi osztály, szervezet, s így az egyház számára is, a közös, legnagyobb veszélyt immár a forradalmi munkásosztály törekvései jelentik. A burzsoázia a munkásosztály forradalmi mozgalmainak leszerelését igen változatos formákban kísérelte meg. Természetes, hogy az egyház is — mihelyt tudatára ébredt a fenyegető veszélynek — segítségére sietett, s ideológiai eszközeinek sokaságával nem jelentéktelen szerepet játszott ebben a küzdelemben. Kisebbségi kitérők után végül is kialakult az egyház egyik legfontosabb, legnagyobb arányú szervezett ellenakciója a forradalmi szocializmus győzelmének megakadályozására: a múlt század végén kibontakozott Európaszerte a keresztényszocialista mozgalom. XIII. Leó pápa enciklikája nyomán az egyház jelentős szervezetei kezdtek a szociális problémákkal foglalkozni.

A keresztényszocialista mozgalmak kibontakozása azt jelentette, hogy immár új módszereket kellett alkalmazni a fennálló társadalmi rend védelmére. Korábbi századokban még lehetséges volt az inkvizíció eszközeivel, nyílt erőszakkal szembeszállni az elnyomott tömegek mozgalmival. Most azonban ez már nem vezethetett célra: az egyház az erőszak burkolt formái mellett, a nyílt színen, hatalmas ideológiai offenzívába kezdett; arra törekedett, hogy megnyerje és megtartsa a tömegeket.